

Лахно В.І. Работа й заробітна плата в повсякденних практиках остарбайтерів у Третьому Рейху / Лахно В.І. // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України; упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. — К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. — 230 с. — С.135-146

УДК 341.324.6:331.2:[355]

Лахно В.І.

**Работа й заробітна плата в повсякденних практиках
остарбайтерів у Третьому Рейху**

Дослідження аналізує сприйняття роботи остарбайтерами – вихідцями з України. Простежує ставлення примусових робітників до зароблених коштів. Виокремлює поведінкові стратегії повсякденної праці східних робітників.

Ключові слова: заробітна плата, остарбайтер, повсякдення, робота, Третій Рейх.

Лахно В.И. Работа и заработная плата в повседневных практиках остарбайтеров в Третьем Рейхе

Исследование анализирует восприятие работы остарбайтерами – выходцами с Украины. Прослеживает отношение принудительных рабочих к заработанным средствам. Выделяет стратегии поведения повседневного труда восточных рабочих.

Ключевые слова: заработная плата, остарбайтер, повседневность, труд, Третий Рейх.

Lakhno V.I. Work and Wages in daily practices ostarbeiters in the Third Reich

The study analyzes the perception of ostarbeiter - originally from Ukraine. Traces the relationship forced the workers to their earnings. Highlights the strategies of daily labor Eastern workers.

Keywords: wages, ostarbeiters, daily life, work, the Third Reich.

З поміж багатьох сюжетів, пов'язаних з подіями Другої світової війни – тема остарбайтерів посідає в сьгоднішніх дослідженнях важливе місце. Проте багато її проблем залишаються малодослідженими, особливо під кутом зору історії повсякдення. Однією з них є ставлення остарбайтерів до роботи та заробітної плати.

Означена проблематика не стала предметом спеціального дослідження істориків. Так, у радянський час наголошувалося лише на нелюдських умовах праці східних робітників, підкреслювалося жорстоке ставлення німців до них. Серед поведінкових стратегій зверталася увага на шкідництво, що вони здійснювали на промислових підприємствах Німеччини. Колишніх остарбайтерів змальовували безправними рабами, жертвами нацистської тоталітарної системи. Така позиція представлена, зокрема, в роботах М. Ковалю. Він, використовуючи свідчення очевидців, зобразив безправне становище та злиденні умови життя остарбайтерів як один із злочинів нацистського режиму [16; 17]. В. Щуплецов та Є. Бродський репрезентували офіційну концепцію провідної ролі КПРС в організації народної боротьби зі зриву планів примусової праці [42; 4]. Автори наголосили на участі остарбайтерів і військовополонених в антифашистському русі опору на території нацистської Німеччини.

Характерною рисою досліджень сучасних істориків є аналіз законодавчого регулювання умов роботи остарбайтерів у Третньому Рейху, сфери її використання та оплати. Ці питання детально висвітлені у працях С.Гальчака [11], А.Кравченко та С.Батурина [20], Т.Лапан [21], Т.Пастушенко [24], П.Поляна [26]. Проте до цього часу питання визначення місця роботи й заробітної плати в повсякденному житті східних робітників залишається мало дослідженим.

Джерелами розвідки є інтерв'ю, спогади, листи, щоденники колишніх остарбайтерів. Окремі з них опубліковані в збірках «Невигадане. Усні історії остарбайтерів» (Харків, 2004 р.), «То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів» (К., 2006 р.), «Спогади-терни. Про моє життя німецьке...:

Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині» (Харків, 2008), «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів» (Харків, 2009 р.) та «Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини» (Полтава, 2011 р.). Частина інтерв'ю взяті автором особисто, упорядковані й передані до Державного архіву Полтавської області. Окремі листи та щоденники східних робітників зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Отже, спираючись на вищезгадані джерела, спробуємо:

- дослідити ставлення робітників до норм та умов праці;
- проаналізувати систему покарань та визначити реакцію на них;
- визначити відношення остарбайтерів до заробітку.

По приїзді до Третього Рейху повсякденне життя остарбайтерів розпочиналася зі знайомства з умовами роботи, правилами проживання та харчування. При цьому головним призначенням депортованих була праця. Тому й сприймали її як належне, як обов'язок. До того ж вони не мали права обирати собі вид роботи, а працювали там, куди їх спрямовували. Однак східні робітники, які прибули на територію майбутнього проживання пізніше, вже сформувавши певні уявлення (із чуток, листів своїх попередників тощо) про умови праці на чужині. І тому вони мали свої побажання з приводу працевлаштування. Зокрема, прагнули потрапити, передовсім, до бауера (нім. «bauer»). Так, уродженець х. Щербача Решетилівського району Полтавської області І. Вовк засмутився, коли дізнався про майбутнє місце роботи: «... в мене настрій впав — бо я хотів, щоб до Бауера потрапити на роботу, а попав на залізну дорогу. Бо балачки такі були, що у Бауера набагато краще...» [9, с. 91].

Як правило, робочий день остарбайтерів, що працювали на підприємствах, розпочинався о 6-8 год. і закінчувався о 17-18 год., тобто тривав 8-12 годин на добу або 48-60 год. на тиждень [24, с. 110]. У сільській місцевості тривалість робочого дня була ненормованою. Вона залежала від специфіки, розміру господарства та сезонності робіт. В обідню перерву, якщо вона була,

остарбайтери могли пообідати або перепочити, а також поспівати сумних українських пісень, наприклад: «Повій, вітре, на Україну», «Небога чайка, що вивела діточок при битій дорозі» тощо [7, с. 945].

На думку німецького дослідника У. Герберта, найчастіше робочим місцем остарбайтера на підприємстві був токарний чи фрезерувальний станок. За ним він працював один чи під наглядом німецького робітника. Також східних робітників часто використовували на роботах, що потребували ручної праці [43, s. 240].

Остарбайтери сприймали працю як звичне явище, подібне до того, що вони мали вдома: «...я должна была посуду помыть, полы... все убрать, отнести белье в прачешную... Короче говоря, особой работы не было... потому что у нас мама болела. Мы к этой работе приучены были...» — стверджує О. Галкіна [13, с. 174]. «Работал я обыкновенно, в силу своих мер и сил. Это не у нас — чем больше работаешь, больше погоняют», — пригадує В. Чернобаєв [6, с. 42].

Людина, яка мешкала раніше в селі, сприймала багатогодинну роботу в бауера як звичайну норму, не вважаючи її тяжкою: «...я ж у хазяїна не робила важко, я робила так із 5 часів і до 8 вечора кожен день, а у неділю до 2 часів» — пригадує П. Овчаренко [22, с. 68]. До того ж, остарбайтери, які працювали в сільському господарстві, часто ототожнювали роботу в полі зі звичайною роботою в колгоспі [14, арк. 14 зв.].

Українська дослідниця Т.Пастушенко вражена готовністю українських робітників до найгіршого і так званого «нормального» сприйняття ними примусової праці. Вона пояснює це тим, що «давалася взнаки вироблена століттями психологія покори українського селянина» [25, с. 231].

Частина східних робітників (особливо ті, які працювали у сільському господарстві, на цегляних заводах, шахтах тощо) умови роботи в Німеччині визначає як важкі та несприятливі [23, с. 120]. Про це також свідчить звіт берлінської інспекції з використання іноземної робочої сили (березень 1943 р.), де зафіксовані скарги остарбайтерів на значну тривалість робочого дня (до 18 год. на добу), відсутність вихідного, холод на робочому місці тощо [41,

с. 596]. Причому спостерігається закономірність: чим більший завод — тим гірші були умови праці.

На підприємствах працю остарбайтерів суворо регламентували. Порушення трудової дисципліни карали грошовими штрафами, фізичними покараннями, арештами, відправкою до виправно-трудоxих, штрафних чи концентраційних таборів. Так, за легкі проступки (наприклад, одноразове запізнення) робітник отримував усне чи письмове зауваження; за кількаразові запізнення, залишення місця роботи чи неявку на роботу без поважної причини накладали штраф, максимальний розмір якого дорівнював заробітній платі за один день; за свідоме невиконання розпоряджень керівництва стягували штраф у розмірі не більше тижневої зарплати [35, арк. 336].

Окрім штрафів за порушення трудової дисципліни карали арештами. Так, заарештувати могли за несанкціонований відпочинок під час роботи [34, арк. 23-24], втечу з роботи [36, арк. 231], крадіжку [36, арк. 234].

Також підприємці мали право за порушення умов роботи карати остарбайтерів додатковою роботою після закінчення зміни, відправляти їх на штрафну роботу, позбавляти вареної страви або ув'язнити на три дні. Саботаж на роботі карали концтабором або смертною карою. Крім того, за порушення остарбайтерами трудового режиму їхні сім'ї або батьків, котрі проживали на окупованій території, могли позбавити державної підтримки та пільг.

Таким чином, ознайомившись з умовами праці та методами покарання за порушення трудової дисципліни, остарбайтери сформували власні стратегії поведінки в робочий час. Вони залежали, насамперед, від рис характеру особистості, а також від умов, у яких знаходилася людина. Ті з них, хто боявся покарання, виконували всю роботу, не брали участі у страйках, не вдавалися до шкідництва тощо: «... я так себя вела, не была... нарушителем... я жила как ото, знаете, мышка какая-то. Боялась ступить куда-то не туда. А потому, может, и уцелела...» [13, с. 188].

Інша ж категорія «східняків» ухилялася від роботи різними способами. По-перше, від роботи звільняли хворих, вагітних та жінок, які перебували в

декретній відпустці. Тому деякі остарбайтери свідомо наносили собі рани. Так, Б. Зіоменко пригадує: «Чтоб не работать... возьмешь, натрешь, ножом кожу сдерешь... до крови, а потом соль и чеснок прикладываешь, ну, завязываешь бинтом. На второй (день. — В.Л.)... лежишься спать. Печет... Утром просыпаешься... начинает гнить (рука. — В.Л.)... придешь в санчасть, тебя освобождают от работы» [3, с. 47]. Інший колишній примусовий робітник Г. Марченко пригадує, як дехто з остарбайтерів, щоб не працювати і повернутися на батьківщину, вживали сіль великими дозами. Інколи така тактика спрацьовувала і східного робітника відправляли в Україну [12, с. 78]. Інколи жінки-остарбайтерки заявляли, що вони не можуть працювати за станом здоров'я. Таку тактику застосовувала К. Шевеля: «... коли не хочеться на роботу йти, та не піду. Збрешу, що саме не можна ж... саме містрація та. І вони нічого: будь дома» [32, арк. 11].

По-друге, ухилитися від роботи можна було влаштувавши собі несанкціонований короткотривалий відпочинок шляхом навмисного шкідництва. Так, для того, щоб остарбайтерки, які працювали на фабриці, могли відпочити, М. Савченко з колегами, збираючи капусту, навмисно вставляла в неї камінці. У результаті при переробці врожаю ламалися ножі на конвеєрі. Тож східні робітниці відпочивали, доки ремонтували машину [28, с. 289]. Працюючи в бауера, уродженець Іркліївського району Полтавської області І. Матюк, аби не доглядати за худобою, псував інвентар [39, арк. 40 зв.]. Інколи для того, щоб перепочити, остарбайтери підривали станок: «... сделать... 5-минутный отдых... можно было... только взорвав машину... Достаточно было подложить монетку между прессом и пистонами, чтобы произошел взрыв... взорвалась машина» [1, с. 164]. Часто примусові робітники без потреби ходили «відпочивати» на 3-5 хвилин до туалету [1, с. 163].

По-третє, ухилитися на деякий час від роботи можна було за допомогою доносів на своїх товаришів і підлабузництва: «Доносили всё... подлизы были... чтобы не ходит на работу», — пригадує Віра Омелянівна. Таку поведінку, спрямовану проти своїх співвітчизників, колишня остарбайтерка пояснює

бажанням покращити собі умови роботи та особливостями менталітету: «Ну, там, понимаете что, русский народ» [8, с. 112].

Частина оstarбайтерів через власні переконання, не зважаючи на суворі покарання, здійснювали диверсії на виробництві. Зокрема, Є. Шевелева зауважує: «Мы были большие патриоты, не старались, чтобы сделать больше и качественно, а наоборот, прикидываясь неграмотными и прочее, чтобы побольше брака» [40, с. 210]. Є. Тимченко вдавалася до подібних дій на прохання подруги-підпільниці: «Я... неправильно проводки спаивала, специально... Работала у нас переводчица Валя... подпольщица... меня просила... я была вредитель...» [15, с. 154].

Наступна стратегія поведінки оstarбайтерів передбачала створення для себе кращих умов роботи. Так, уродженець Хорольського району Полтавської області для того, щоб не виконувати тяжкої роботи, імітував епілепсію («чорну хворобу»). Медична комісія встановила його непридатність для роботи в шахті й полтавця перевели на легшу наземну роботу [38, арк. 84]. Ф. Бородуля розповіла, що вона фізично не могла виконувати запропоновану їй роботу. Її перевели на легшу, але таку, що потребувала спеціальних знань. Щоб працювати тут надалі жінка максимально швидко пристосувалася до нових умов й опанувала нову спеціальність. Це врятувало її від фізичного виснаження — вважає колишня оstarбайтерка [33, арк. 2].

Окремі східні робітники відмовлялися відпрацювати у вихідні дні [34, арк. 18] або через погане харчування [37, арк. 10]. Інша група остівців у процесі роботи намагалася допомагати один одному. Про таку взаємодопомогу говорять рядки листа, адресованого на Миргородщину: «Їхню (фізично слабких дівчат. — В.Л.) незavidну долю старалися облегшити фізично сильніші дівчата, помагаючи виконати норму у перевозці тачками піску і каміння» [7, с. 945].

Досить часто умови роботи оstarбайтерам полегшували й пересічні німці чи працівники підприємств. Вони допомагали якнайшвидше отримати навички нової професії, працевлаштовували втікачів з трудових таборів тощо [13, с. 173]. Почуття здивування у східних робітників викликав той факт, що в селі

господар працював нарівні з ними: «розносять коровам — і він (господар. — В.Л.), вичищають у корів — він вичищає, на полі сапаєм брукву ту — буряки і він сапає...», — пригадує Г. Іващенко [10, с. 117].

В історіографії немає єдиної думки щодо норм оплати праці остарбайтерів. Вважається, що вона була ненормованою й називаються різні суми. Так, В. Косик говорить про 17,5-39,5 Rm на місяць [19, с. 271], К. Поль — 6 марок 30 пфенінгів [27, с. 40], М. Коваль — 2-3 Rm на місяць [18, с. 191]. У сільській місцевості робота остівців, як правило, не оплачувалася.

Часто платня залежала від віку східних робітників. Колишні остарбайтери пригадують: «... платили гроші... по возрасту: скільки вам год — стіки... марок» [31, арк. 4], «... гроші получала я найменші... майстер каже: «Ти ще мала — клайне, на другий год тобі прибавиться...» [32, арк. 1]. У цілому, питанням виплати зароблених коштів займався власник підприємства.

Таким чином, заробітна плата остівців хоча й регламентована німецьким законодавством, усе ж була не однаковою на різних підприємствах. Можна виокремити кілька критеріїв оплати праці — вік, умови роботи, бажання господаря.

Проте й такий мізер витратити було дуже складно, адже майже на всі товари в Німеччині впроваджена карткова система, а остарбайтерам карток не видавали. У своїх спогадах вони зазначають, що могли купити за гроші лише лимонад, пиво, намісто тощо.

Тому-то остарбайтери сформували своє ставлення до зароблених коштів. Чітко простежуємо дві лінії поведінки щодо зарплати: одна частина східних робітників на неї не зважала, ставилася скептично; інша, навпаки, берегла заробіток і намагалася його накопичити.

Для першої групи східних робітників гроші не становили ніякої цінності, оскільки за них не можна було придбати необхідних речей чи продуктів харчування. Так, Є. Тараненко зізнається: «Ну, мені тих марок не жалко, бо я нічого не купую...» [30, с. 236]. Колишня остарбайтерка А. Сіліверст також не зважала на заробіток: «... марки... шо бомага... нічого абсолютно!» [29, с. 202].

Траплялися випадки, коли східний робітник взагалі відмовлявся від платні: «... кожен місяць повинні були платити 18 марок. Но я їх не брала, бо нікуди не ходила», — пригадує П. Овчаренко [22, с. 69].

Інша група остарбайтерів цінували зароблені гроші, адже їх можна було витратити на придбання необхідних речей. Наприклад, З. Артюхіна складала гроші, щоб купити в магазині потрібних речей, який відкрив начальник табору, пальто. Оскільки заробітної плати дівчині не вистачало, то вона продавала навіть свій хлібний пайок [2, с. 30-31]. І. Бугло також зважав на зароблені кошти, бо віддавав їх робітникам-французам, які купували йому хліб [5, с. 59]. У таких випадках гроші являли собою цінність і до них ставилися бережно.

Таким чином, оскільки головним завданням примусових робітників була робота, то їй сприймали її як неминучість, обов'язок. Остарбайтери розробили власні стратегії поведінки щодо наданої їм роботи: добросовісне виконання (покірність), ухилення від роботи, здійснення диверсій на виробництві, створення кращих умов праці, відмова від виконання. Перша стратегія передбачала пасивне сприйняття дійсності, безумовне пристосування до умов праці й належне її виконання. Стратегія ухилення від роботи вимагала від вивезеного українця винахідливості, інколи відчайдушності, сміливості. Вона виявлялася через самокаліцтво, імітацію хвороби, організацію несанкціонованого, короткотривалого відпочинку, доноси та підлабузництво. Вдаючись до диверсії на виробництві, остарбайтери намагалися таким чином наблизити кінець війни. Так вони чинили або з власної ініціативи або на прохання підпільників. Деякі остарбайтери покращували собі умови роботи через фізичну нездатність виконувати визначені норми, обман чи підлабузництво. Причинами застосування примусовими робітниками стратегії відмови виконувати роботу були, як правило, погане харчування та відсутність вихідного дня.

Ставлення до результату своєї праці — заробітної плати — у примусових робітників було різним. Для одних гроші не мали ніякої цінності й вартості.

Для інших, навпаки, вони не втратили своєї корисності, оскільки дозволяли легально чи нелегально придбати необхідні речі.

Перспективним напрямом подальших досліджень є аналіз повсякденних поведінкових стратегій східних робітників щодо умов проживання, харчування, медичного обслуговування тощо у Третньому Рейху.

Список використаних джерел

1. «А мы вот были изгои» — інтерв'ю з Зоєю Кривич // «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. — Харків: Право, 2009. — С. 161-168.

2. Артюхина З.П. Пам'ять! / Зоя Прокоф'євна Артюхина // Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко; упоряд., коментар І.Є. Реброва. — Харків: Право, 2008. — С. 26-37.

3. Борис Іванович Зіоменко // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. — С. 45-52.

4. Бродский Е.А. Во имя победы над фашизмом. Антифашистская борьба советских людей в гитлеровской Германии (1941-1945 гг.) / Е.А. Бродский. — М.: Наука, 1970. — 586 с.

5. Бугло И.Г. «Вот так я прожил свою жизнь» / Иван Григорьевич Бугло // Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко; упоряд., коментар І.Є. Реброва. — Харків: Право, 2008. — С. 57-62.

6. Василь Степанович Чернобаев // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. — С. 34-44.

7. В боротьбі за українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / М.Г. Марунчак (ред.); Світова ліга українських політичних в'язнів. — Канада, Вініпег: [Б. в.], 1990. — 1294 с.

8. Віра Омелянівна З. // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. — С. 109-113.

9. Вовк Іван Федорович // То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів» / НАН України. Інститут історії України. Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. — К.: [Б. в.], 2006. — С. 89-94.

10.«Все було дуже гарно в дитинстві, поки не почалась війна...» — інтерв'ю з Ганною Іващенко // «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. — Харків: Право, 2009. — С. 109-122.

11.Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С.Д. Гальчак. — Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. — 304 с.; іл.

12.Геннадій Андрійович Марченко // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. — С. 71-90.

13.«Делали немножечко там, брак. Защищали родину...» — інтерв'ю з Олександрою Галкіною // «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. — Харків: Право, 2009. — С. 169-188.

14.Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). — Ф. Р-3388: Государственная Чрезвычайная Комиссия по установлению и расследованию нанесенных злодеяний немецкими захватчиками Полтавской области, г. Полтава. — Оп. 1. — Спр. 1630: Заявления, письма и фотоснимки граждан, угнанных в немецкое рабство по Велико-Сорочинскому сельсовету Миргородского района Полтавской области. Т. 3 (14 марта — 28 апреля 1944 г.). — 250 л.

15.Євдокія Федотівна Тимченко // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г.Грінченко. — Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. — С. 154-157.

16.Коваль М. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні) / М. Коваль. — К.: Вид-во політичної літератури України, 1965. — 116 с.

17.Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М.В. Коваль. — К.: Наукова думка, 1979. — 133с.

18.Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / М.В. Коваль. — К.: ВД «Альтернативи», 1999. — 336 с. (Серія «Україна крізь віки»; Т. 12).

19.Косик В. Україна і Німеччина / В. Косик. — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993. — 660 с.

20.Кравченко А. Українські невільники Третього Рейху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка / Алла Кравченко, Сергій Батурин. — Львів: Кальварія, 2005. — 268 с.

21.Лапан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939-1945 рр.): Дис... к.і.н. [Львівський національний університет імені І. Франка. Спеціальність: 07.00.01 — історія України] / Тетяна Дмитрівна Лапан. — Львів, 2005. — 235 с.

22.Овчаренко Парасковія Іванівна // Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. — Полтава: ПНПУ, 2011: Електронна публікація. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt= JournALL/index.php&numnam=1&year=2011&itjournal=epubl>. — С. 66-72.

23.Осаулко І.П. Повість про остарбайтера / Іван Павлович Осаулко // Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступ. ст. Г.Г.Грінченко; упоряд., коментар І.Є.Реброва. — Харків: Право, 2008. — С. 111-167.

24. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / Т.В. Пастушенко; Інститут історії України НАН України. — К.: [Б. в.], 2009. — 282 с. — Бібліогр.: с. 239-265.

25. Пастушенко Т.В. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки другої світової війни / Т.В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей / НАН України. Інститут історії України. — К.: [Б. в.], 2003. — Вип. 7. — С. 227-233.

26. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на Родине / П. М. Полян. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. — 896 с.

27. Поль К. Иностраные рабочие в немецко-фашистском рабстве / К. Поль. — М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1943. — 53 с.

28. Савченко Майя Гаврилівна // То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів» / НАН України. Інститут історії України. Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. — К.: [Б. в.], 2006. — С. 245-308.

29. Сіліверст Антоніна Григорівна // Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. — Полтава: ПНПУ, 2011: Електронна публікація. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt= JournALL/index.php&numnam=1&year=2011&itjournal=epubl>. — С. 195-208.

30. Тараненко Євгенія Григорівна // Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. — Полтава: ПНПУ, 2011: Електронна публікація. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt= JournALL/index.php&numnam=1&year=2011&itjournal=epubl>. — С. 229-243.

31. Фонд Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка в ДАПО (далі Фонд ПНПУ імені В.Г. Короленка в ДАПО). — Ф. Р-

1507. — Оп. 2. — Спр. 68: Транскрипт інтерв'ю з Дараган (Гуржій) Варварою Демидівною (19 червня 2006 р.). — 13 арк.

32.Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф. Р-1507: Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. — Оп. 2. — Спр. 76: Транскрипт інтерв'ю з Шевелею Катериною Прокопівною (не датовано). — 34 арк.

33.Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф. Р-1507: Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. — Оп. 2. — Спр. 73: Транскрипт інтерв'ю з Бородулею Федорою Федорівною (6 липня 2006 р.). — 15 арк.

34.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). — Ф. Р-3206: Рейхскомісаріат України, м. Рівне. — Оп. 6. — Спр. 305:Листування адміністрації німецько-фашистських таборів з поліцією про розшук російських і українських робітників, які втекли з таборів, накладення на них штрафів та стягнень. списки цих робітників (19 червня 1942 р. — 10 жовтня 1944 р.). — 28 арк.

35.ЦДАВО України. — Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. — Оп. 4. — Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А.Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942-1944 рр.). — 417 арк.

36.ЦДАВО України. — Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. — Оп. 4. — Спр. 41 в: Документи про радянських громадян, вигнаних до Німеччини (анкети, посвідчення, заяви, листування), т. IV (не датовано). — 247 арк.

37.Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (1941-1950 рр.). — Оп.2. — Спр.424: Листи на Батьківщину від радянських громадян, вивезених до Німеччини (недатовано). — 10 арк.

38.ЦДАГО України. — Ф.Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії Наук УРСР (1941-1950 рр.). — Оп. 2. — Спр. 102: Листи на Батьківщину від радянських громадян, вигнаних в Німеччину (вересень 1943 р.). — 182 арк.

39.ЦДАГО України. — Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (1941-1950 рр.). — Оп. 3. — Спр. 259: Щоденник жителя с. Мойсинець Іркліївського району Полтавської області Кушніра Ф.К. про період тимчасової окупації Іркліївщини (1941-1943 рр.). — 56 арк.

40.Шевелёвая Е.А. «Но я всё время обращалась к себе, к своему сердцу» / Евгения Александровна Шевелёвая // Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко; упоряд., коментар І.Є. Реброва. — Харків: Право, 2008. — С. 206-218.

41.Штрайт К. Советские военнопленные — массовые депортации — принудительные рабочие / Кристиан Штрайт // Вторая мировая война. Дискусии. Основные тенденции. Результаты исследований: Пер. с нем. Предисл. В. Рана. — М.: Прогресс-Академия; Весь мир, 1996. — С. 589-600.

42.Щуплецов В.М. Насильственный угон мирного населения с оккупированных территорий СССР для принудительного труда в фашистской Германии (1941-1945 гг.): Автореф. дисс... к.и.н. / В.М. Щуплецов. — Пермь, 1983. — 17 с.

43.Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. — Bonn: Dietz, 1999. — 589 s.